

ДВОРЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ «НОВОЇ» ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (1830 – початок 1860-х рр.)

У статті проаналізовано основні законодавчі документи щодо дворянства правобережних губерній України в умовах «нової» імперської політики, а саме зміни кадрового складу, повноважень та функціональності дворянських інституцій у Подільській губернії після польського повстання 1830-1831 рр.

Ключові слова: Подільська губернія, дворянські зібрання, предводителі дворянства, дворянські опіки, русифікаторська політика.

В статье проанализированы основные законодательные документы, касающиеся дворянства правобережных губерний Украины в условиях «новой» имперской политики, а именно изменения в кадровом составе, полномочий и функциональности дворянских институций Подольской губернии после польского восстания 1830-1831 гг.

Ключевые слова: Подольская губерния, дворянские собрания, предводители дворянства, дворянские опеки, русификаторская политика.

Main legislative documents concerning nobility of the Right-bank provinces of Ukraine in terms of «new» imperial policy with changes in the staff, authority and functionality of nobles institutions in Podillya province after the Polish rebellion in 1830-1831 were analyzed in the article.

Key words: Podillya province, nobility meeting, marshal of the nobility, nobility trusteeship, russification policy.

Польське повстання 1830 р. стало початком кардинальних змін імперської політики щодо західних губерній, а особливо – правобережних. Після придушення Листопадового повстання самодержавство взялося укріплювати й утверджувати позиції російської державності шляхом політичного наступу на залишки адміністративно-судової автономії в регіоні. Однак уряд зіткнувся із досить серйозною проблемою, а саме із відсутністю законодавчої бази для здійснення відповідних юридичних перетворень у галузі дворянського самоврядування, зокрема на Поділлі.

Ще в дореволюційний період розвитку історичної науки здійснювалися спроби систематизувати, проаналізувати загальне дворянське законодавство. Це, зокрема, праці С. Корфа, у яких основна увага зосереджена на корпоративній організації дворянства Росії. Він указував на відмінності у формуванні російських дворянських інституцій та польських колишніх шляхетських органів самоврядування, які менше «*тяжіли до центру*» [11, с. 437]. Історик-правник Б. Нольде дослідив поступовий процес перетворення шляхетських сеймиків у російські дворянські інституції на особливостях запровадження імперського законодавства у сфері станової корпо-

ративної організації саме на Правобережжі [14]. Уперше простежив розвиток корпоративних прав дворян О. Романович-Славатинський, який відмітив відмінності між російськими та зарубіжними привілейованими станами, вказуючи на важливу роль дворянського самоврядування як «*колишню обов'язкову службу в новому виданні*» [39, с. 401]. Радянська історіографія представлена небагатьма загальними працями з історії дворянських інституцій Російської імперії. Для прикладу зазначимо, що А. Корелін, вивчивши корпоративні організації привілейованого стану, які були причетними до усіх сфер місцевого управління, вказав на невід'ємне значення губернських і повітових предводителів дворянства у владних структурах російського самодержавства [9]. Сучасні історичні розвідки ґрунтуються на широкій джерельній базі вітчизняних та зарубіжних архівів та бібліотек. У руслі нашого дослідження варто зазначити досить вагомий праці В. С. Шандри, яка зробила великий внесок у вивчення адміністративно-територіального устрою Правобережної України ХІХ ст., що перебувала під владою Російської імперії [52; 53; 54].

Метою цієї статті є аналіз основних законодавчих документів щодо дворянства Правобережних

губерній в умовах «нової» імперської політики, а саме зміни кадрового складу, повноважень та функціональності дворянських інституцій в Подільській губернії після польського повстання 1830-1831 рр.

Унаслідок Листопадового повстання 1830-1831 рр., самодержавство почало здійснювати русифікаторську політику шляхом змін законодавства, призначенням на посади чиновників російського походження або тих, які вже служили у великоросійських губерніях, заміною польської мови російською у діловодстві. Із цією метою 1831 р. був створений у Санкт-Петербурзі Комітет у справах західних губерній. Роком пізніше, з метою зосередження влади на місцях, три правобережні губернії – Київська, Волинська і Подільська – були об'єднані в Київське генерал-губернаторство для оптимізації управління регіоном [53]. Цим ще раз був підтверджений інтерес Миколи I до Західного краю, який, на думку М. Полієвкова, став ареною для апробації прийомів та методів русифікації місцевої шляхти [15, с.141].

У західних губерніях, унаслідок повстання, відбулися кардинальні зміни в системі судочинства. По-перше, скасовувалися колишні назви усіх службових місць і посадових осіб за зразком великоросійських. По-друге, зміни судової системи полягали у скасуванні міських судів, призначенні земських справників і засідателів земських судів за пропозицією губернатора, а тих, які були обрані дворянством до часу виходу даного указу, залишити до закінчення їхнього терміну перебування на посаді. Призначеним від корони земським справникам і засідателям земських судів, городничим і поліцеймейстерам також було збільшено удвічі щорічну платню [19]. Крім того, сенатським указом від 23 лютого 1831 р. скасовувалися усі польські назви станових посад, тобто в усіх правобережних губерніях виборні дворянством посади іменувалися за зразком великоросійських – губернські і повітові предводителі дворянства, а не маршали і маршалки [16]. Посади підкоморіїв, комірників, возних і хорунжих скасовувались узагалі, а їхні обов'язки покладалися на повітові і земські суди та на повітових суддів [22].

Початком цілковитої дії правового поля Російської імперії на правобережних теренах став Звід російських законів і повне скасування Литовсько-польських статутів і сеймових ухвал [31]. Першочерговими заходами верховної влади впродовж другої третини ХІХ ст. були втілення законодавчих норм щодо дворянства та регламент діяльності дворянських корпоративних інституцій. Маніфест про дворянські зібрання та вибори від 6 грудня 1831 р. чітко окреслив порядок проведення дворянських зібрань і виборів, підтвердивши фактично надані раніше повноваження дворянським інституціям 1775 р. та 1785 р. – «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» та Жалувана грамота дворянству відповідно [21].

У планах Миколи I було привабити дворянство до несення служби, від якої вони просто ухилялися

(мова може йти навіть про тенденцію, оскільки більшість посадових обов'язків дворяни виконували на громадських засадах). Відтепер виборна дворянська служба почала прирівнюватися до державної [3, с. 33].

Повноваження правобережних дворянських зібрань також обмежувалися, хоча місцеве управління продовжувало перебувати під впливом дворянських зібрань і залежало від їхньої діяльності [45, арк.1; 24; 39, с. 467; 1, с. 516; 19]. Слід відмітити, що зменшення ролі дворянських корпоративних інституцій відбулося шляхом «вивільнення місцевих установ з-під впливу органів дворянського самоврядування» [52, с. 37]. На засіданнях Комітету у справах західних губерній обговорювалася проблема зменшення впливу дворянських зібрань на місцеве управління. Подільський губернатор у 1838 р. дане питання знову підняв на обговорення. Однак право «забезпечувати головні напрями місцевого управління» вирішили на певний період залишити дворянам [5, с. 170]. Чиновників за неналежне виконання ними своїх обов'язків могли звільнити з посади [30; 36].

У коло повноважень генерал-губернатора входило накладання опіки на дворянські поміщицькі маєтки за жорстоке поводження власників із селянами та марнотратство, тобто віднині дворянські опіки фактично підпорядковувалися центральній губернській владі. У зв'язку з цим, цей орган дворянського самоврядування частково втратив свою актуальність [34; 35].

Спроби влади переорієнтувати Подільське дворянське депутатське зібрання на більшу участь у місцевому господарському та громадському житті полягали, перш за все, в тому, що предводителі дворянства, губернські та повітові, призначалися членами усіх губернських і повітових комісій і комітетів [26; 7, с. 202]. Влада скасувала основну функцію дворянських зібрань – право видавати свідоцтво про дворянство, а згодом і взагалі почала ревізувати їхню діяльність [25; 13, с. 10].

Представників місцевого дворянства обирали на зібранні для входження до складу комісії для перевірки діловодства депутатських зібрань щодо законності нобілітації шляхтичів. Нескладно зрозуміти причину незадоволення імперської влади роботою губернських комітетів. Тому наслідком такого невдоволення стало створення Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній, що розпочала свою діяльність у січні 1840 р. у Києві [29].

Комісія працювала 5 років, за цей час позбавивши привілейованого становища більше 80 тис. шляхтичів, у документах яких були виявлені порушення, або ж вони були недостатніми і невчасно поданими для підтвердження привілейованого становища [2, с. 145; 56, с. 5-32, 89-131,109; 5, с.170]. Проте іменний указ від грудня 1831 р. дозволяв вступати на цивільну службу жителям західних губерній, які з певних причин не довели

своїх прав на дворянство, але не входили до податного окладу. Вони могли вступати на службу за одним лише свідченням Дворянського депутатського зібрання, а документи таких повинні були подаватися в Герольдію на розгляд упродовж не більше піврічного терміну [20].

Однією із найважливіших переваг російського дворянства було право виборів, завдяки якому дворяни сприяли безпосередньо охороні суспільного благоустрою і здійсненню правосуддя, як зазначається в грудневому 1831 р. Маніфесті. Дворянські зібрання діють не лише для лобювання станових інтересів, а перш за все для призначення достойних чиновників з-поміж себе. Тому зміни щодо складу дворянських зібрань були також неминучими внаслідок подій 1830-1813 рр. Участь у дворянських зібраннях стала обов'язком, а не правом, тому будь-які ухиляння могли каратися. Вимоги до виборців були суворішими, ніж до тих, хто приступав до державної служби [21]. Жорсткішими стали заходи і критерії щодо учасників дворянських корпорацій [17; 12, с. 82-91, 87]. Учасникам і колишнім повстанцям було заборонено брати участь у виборах [5, с. 220]. Списки членів зібрання перевірялися і схвалювалися місцевими судами, а впродовж наступних років списки ретельно щоразу перевірялися, чи не включені до таких дворяни-учасники повстання чи ті, що знаходяться під слідством [57, с. 637].

Проте Микола I, окрім зміни соціальної структури правобережних дворянських зібрань та критеріїв їхньої діяльності, долучився і до позбавлення прав дворянства через обов'язковість доведення свого походження шляхтичами у справі отримання всіх дворянських привілеїв [18; 5, с. 175]. Політика декласування шляхти призвела до звуження кола учасників дворянських виборів у західних губерніях [27]. Обмежувалося право балотуватися на станові посади дворян, які не мають відповідного стажу служби російської військової або цивільної [33].

Після Листопадового повстання влада кардинально скоротила кількість «неугодних дворян у місцевому управлінні». Участь дворян у виборах та їх обрання не були запорукою утвердження на посаді осіб, причетних до минулих заворушень. Найменша підозра щодо симпатії до повстання також ставала дворянам на заваді отримання станових посад [5, с. 207].

Далекоглядною метою зросійщення дворянського самоврядування стало залучення до дворянських зібрань етнічних російських дворян, яким надавались ширші можливості, наприклад, спрощувалась процедура придбання маєтків у правобережних губерніях. Сприяння російським чиновникам при виборах на посади також мало місце в Подільській та інших правобережних губерніях. Тобто, відкриття губернських зібрань, згідно з новим порядком, повинно було відбуватися у грудні-січні, хоча терміни могли коригуватися, виходячи з місцевих особливостей, а потім узгоджуватися із губернським предводителем, губернатором і з дозволу Міні-

стерства внутрішніх справ. Подільський губернатор Ф. П. Луб'яновський врахував прохання подільського губернського предводителя графа К. М. Пржездзєцького про зміни щодо термінів проведення дворянських виборів у Подільській губернії, які передбачалося проводити у вересні, а новообрані посадові особи мали приступати до виконання своїх службових обов'язків із 1 жовтня [43, арк. 32].

Відповідно до змін законодавчої основи дворянських інституцій, на Поділлі після Листопадового повстання змінюється і їхній соціоетнічний склад. Російських дворян у правобережних губерніях було менше, ніж дворян польського походження [4, с. 21]. Сприяння збільшенню кількості російських дворян у станових органах управління відчувалося із боку влади [44, арк. 1-6]. Змінити у бік зростання кількість російських дворян було можливим у разі призначення їх на різні посади, а найбільш дієвий спосіб – це поширення російського землеволодіння у другій третині XIX ст. на Правобережжі [8, с. 24]. Російським дворянам, які служили у Волинській та Подільській губерніях, крім того, надавалися пільги у вигляді матеріальної допомоги [23]. У західних губерніях призначені від уряду засідателі повітових судів отримували платню, винагороди [28].

Перевага надавалась росіянам і в наборі канцелярських службовців дворянських самоврядних органів [5, с. 222, 225]. Проте назвати збільшення російських дворян на теренах Подільської губернії тенденцією на даний період не можна, хоча політика зросійщення адміністративного апарату краю ставала дедалі активнішою.

Суть «нової» імперської політики на Правобережжі полягала також і у введенні обов'язкової російської мови в діловодстві та у приватному спілкуванні членів зібрання [53, с. 273; 46; 52, с. 26; 47, арк. 1-5]. Остаточне введення російської мови в діловодство дворянських зібрань було законодавчо підкріплено указом 1840 р. [31; 49, арк. 1-3; 50, арк. 4]. Однак польська мова, попри усі заборони, ще досить довго побутувала в діловому та міжособистісному спілкуванні, що підтверджується окремими архівними справами польською мовою.

Самодержавна влада зіткнулася з досить несподіваною для себе проблемою стосовно дворянської служби та дворянського самоврядування. Представники привілейованого стану ухилялися від служби на виборних посадах і від участі в зібраннях. Це було досить неочікуваним явищем, хоча могло би бути і цілком прогнозованим для територій, приєднаних від Польщі. У великоросійських губерніях, на відміну від приєднаних від Польщі, так склалося історично, що служба була не просто привілеєм чи обов'язком, а покликанням і неабияким престижем для дворянина [9, с. 77]. Звісно, що на Правобережжі, де державний уклад першої половини XIX ст. був більш демократичним, принаймні представники шляхетного стану не вважали таку діяльність гідною поваги. Особливо вихідці із заможніших родів могли собі дозволити

не відвідувати зібрання, ігнорувати посадові обов'язки, навіть у разі обрання їх дворянством.

Зовсім іншою була ситуація із представниками безземельного шляхетства. В одній зі своїх наукових праць В. Шульгін відмітив закономірну соціальну особливість у розвитку Південно-Західного краю: після включення Правобережжя до Російської імперії знатні дворяни – вихідці із родин магнатів – займали виборні посади, а у другій третині XIX ст. ці ж посади були зайняті дворянами середніх статків – «мелкопоместными дворянами» [55, с. 17]. Вони використовували службу скоріше як шанс отримати дворянські привілеї та уникнути переведення до податного стану, аніж як покликання чи патріотичний обов'язок [50, арк. 5].

У своїй статті І. Франко вказав також і на матеріальну зацікавленість в отриманні виборних дворянством посад. Він стверджував, «...що багатьом незаможним дворянам така посада часто служила чи не єдиним джерелом доходу, оскільки державні чиновники отримували певне жалування...» [42, с. 207]. Вище сказане дозволяє зрозуміти причини багатьох скарг тих дворян, яких не утвердили на виборних посадах.

Отже, Микола I вирішив вжити запобіжні заходи щодо ігнорування заможними дворянами участі в корпоративних дворянських організаціях, видавши в 1843 р. спеціальний указ, за яким дворяни повинні пояснювати письмово причини своєї відсутності на зібраннях, вони могли отримувати зауваження, грошові штрафи і навіть бути виключеними з дворянського зібрання, звісно, тимчасово. Відтепер губернський предводитель дворянства ніс відповідальність за виконання указу 1843 р. [32].

Прихід до влади нового імператора став для дворянства деяким полегшенням, оскільки зібрання відчували послаблення тиску з боку влади, який був при Миколі I. Період правління імператора Олександра II ознаменувався зміною характеру відносин самодержавства і правобережного дворянства. Імперську політику щодо західних губерній спробував поділити на періоди С. Середонін [41, с. 159]. У перший період 1855-1859 рр. інтеграція цих територій здійснювалася несиловими заходами, не видавалися жорсткі укази, окремі закони Миколи I були відмінені. Наступ на місцеве дворянство і тиск призупинились. Указом учасники польського повстання 1833 р. були амністовані з відновленням дворянських прав, отримавши також і дозвіл повернення до Росії [37]. Проте одночасно із поновленням дворянських прав імператором було затверджене

положення про поступове формування з російських дворян поліцейського апарату та в інших гілках влади в західних губерніях [6, с. 164]. Комітет міністрів, розглядаючи дану пропозицію раніше, погодився в результаті із назрілою необхідністю включати російських дворян до органів місцевого управління активніше.

Участь в корпоративних організаціях дворян-учасників повстання, яким були відновлені станові права, була невизначеною. Київський генерал-губернатор І. І. Васильчиков висловився про можливість дворянам обіймати посади державної та станової служби, адже 15 років панування російських законів не могли не позначитись на загальних настроях місцевого дворянства. На його думку, лише поведінка дворянина могла стати завадою до участі в дворянських зібраннях та виборах [41, с. 162-163; 40, с. 4].

Проте законодавчо така ініціатива не була підкріплена, а уряд і далі контролював групу тих дворян, які могли допускатися до посад. Перевірялась благонадійність новообраних повітових предводителів та інших чиновників, обраних на зібранні, і як виявилось, серед них були такі, що не мали чинів, перебували під таємним наглядом поліції або судом [51].

Прихильне ставлення Олександра II до західних дворянських зібрань проявилася в поверненні їм відібраного 1840 р. права обирати суддів і засідателів повітових судів. Змінені були лише деякі вимоги до кандидатів [38]. Представники заможних родин – учасники дворянських зібрань – намагалися при нагоді виявити свою прихильність та відданість російській короні [48].

Отже, внаслідок Листопадового повстання регулювання соціетнічного складу дворянського зібрання проводилось адміністративними, законодавчими і навіть силовими заходами російської адміністрації на Поділлі. Остаточні цензові вимоги до представників дворянського самоврядування визначив маніфест від 6 грудня 1831 р., за яким значно обмежувалося коло повноважень, прав і обов'язків дворянського зібрання та інших органів шляхетського самоврядування. Такі зміни призвели до розвитку тенденції ухиляння дворян від цивільної служби. Однак недостатнє кадрове забезпечення посад дворянами російського походження дало можливість дворянам-полякам продовжувати брати участь у місцевому та становому управлінні Подільської губернії, що планується дослідити у подальших розвідках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипова Т. Г. Комитет западных губерний 1831-1848 годы. К истории политики царизма в отношении национальных окраин / Т. Г. Архипова // Труды МГИАИ. – Т. 28. – М., 1970. – С. 512–528.
2. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30-40 рр. XIX ст. / Л. В. Баженов // Українське слов'янознавство. – 1972. – Вип. 6. – С. 141–146.
3. Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М.: НЛЮ, 2004. – 347 с.
4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.

5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 416 с.
6. Западные окраины Российской империи. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил.
7. История России в XIX в. Дореформенная Россия. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 589 с.
8. Картавцев Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае / В. Картавцев. – К., 1877. – 152 с.
9. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1979. – 303 с.
10. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие – 1762-1855 / С. А. Корф. – СПб., 1906. – 720 с.
11. Корелин А. П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А. П. Корелин // История СССР. – 1978. – № 5-6. – С. 31–48.
12. Кривошея І. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея, І. І. Кривошея // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2004. – 304 с. – С. 82–91.
13. Неупокоев В. И. Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан (вторая треть XIX ст.) / В. И. Неупокоев // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. – М. : Наука, 1974. – С. 3–23.
14. Нольдэ Б. Э. Очерки русского государственного права / Б. Э. Нольдэ. – СПб., 1911. – 554 с.
15. Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования / М. Полиевктов. – М. : М. и С. Сабашниковых, 1918. – 393 с.
16. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4382.
17. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4535.
18. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4869.
19. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4989.
20. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4894.
21. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4982.
22. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1832. – Т. 6: 1831. – № 4989.
23. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1833. – Т. 7: 1832. – № 5068.
24. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1833. – Т. 7: 1832. – № 5473.
25. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1834. – Т. 8: 1833. – № 6599.
26. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1835. – Т. 9: 1834. – № 7007.
27. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1835. – Т. 9: 1834. – № 7532.
28. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1836. – Т. 10: 1835. – № 8463.
29. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1839. – Т. 13: 1838. – № 11041.
30. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1841. – Т. 15: 1840. – № 13046.
31. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1841. – Т. 15: 1840. – № 13386.
32. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1841. – Т. 15: 1840. – № 13591.
33. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1844. – Т. 18: 1843. – № 16848.
34. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1848. – Т. 22: 1847. – № 21663.
35. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1850. – Т. 24: 1849. – № 23479.
36. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1851. – Т. 25: 1850. – № 24494.
37. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1851. – Т. 25: 1850. – № 24607.
38. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1857. – Т. 31: 1856. – № 30626.
39. ПСЗ РИ. – 2 собрание. – СПб., 1858. – Т. 32: 1857. – № 32314.
40. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб., 1870. – 564 с. – С. 467.
41. Сведения о Западном крае, доставленные Управляющим Министерством юстиции. – Б.м., б.д. – 8 с.
42. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. – Т. 3. – Ч. 1. – СПб., 1902. – 358 с.
43. Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / І. Я. Франко // Твори в 50-ти томах. – Т. 47. – К. : Наукова думка, 1986 р. – С. 191–241.
44. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1262. – 75 арк. – Арк. 32.
45. Там само. – Спр. 1391. – Арк. 1–6.
46. Там само. – Спр. 1625. – Арк. 1.
47. Там само. – Спр. 2611. – 15 Арк.
48. Там само. – Спр. 3328. – 6 арк. – Арк. 1–5.
49. Там само. – Оп. 34. – Спр. 841. – 340 арк.
50. Там само. – Оп. 792-а. – Спр. 125.– 9 арк. – Арк. 1–3.
51. Там само. – Оп. 799. – Спр. 377. – 81 арк. – Арк. 4.
52. Там само. – Оп. 809. – Спр. 3. – 31 арк.
53. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII ст. – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. Шандра. – К., 1998. – 75 с.
54. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.
55. Шандра В. Київське генерал-губернаторство. 1832-1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. Шандра. – К., 1999. – 143 с.
56. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863) / В. Шульгин. – К., 1864. – 254 с.
57. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – Т. 2. – № 5. – С. 5–32.
58. Яблочков М. История дворянского сословия в России. – СПб., 1876. – 679 с.

Рецензенти: *Тригуб О. П.*, д.і.н., проф.;
Морозов А. Г., д.і.н., проф.

© Барвінок О. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 15.12.2012 р.

БАРВІНОК Ольга Володимирівна, заступник декана історичного факультету, викладач всесвітньої історії і правознавства Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини.